

Klassenverschillen in Nederland: percepties, ontkenning en moraliteit

Gwen van Eijk

Inleiding

Onlangs concludeerde de Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling (RMO) dat 'we neigen naar een klassensamenleving' (in Zeldenrijk 2010: 6). De uitspraak mag opmerkelijk genoemd worden, aangezien in maatschappelijk-politieke debatten het woord 'klasse' zelden in de mond wordt genomen, laat staan dat het bestaan van een klassensamenleving wordt erkend. Op basis van verschillende onderzoeken in het kader van het adviestraject *Sociale stijgers en dalers* concludeert de RMO echter dat, hoewel de traditionele klassenmaatschappij is doorbroken, tekenen zichtbaar zijn van 'een nieuw soort klassensamenleving gebaseerd op opleidingsniveau', die zich vooral manifesteert in het onderwijs, op de woningmarkt en in democratische besluitvormingsprocessen (RMO 2011: 11-12).

Waar verwoede debatten over etnische categorieën de werkelijkheid van de multiculturele samenleving weerspiegelt, suggereert de afwezigheid van het concept klasse dat we in een klassenloze samenleving leven. Liever praten we over inkomensgroepen, achterstandsgroepen, hoger en lager opgeleiden, sociale mobiliteit en aanverwante termen. Termen die wijzen op ongelijkheden en het belang van individuele sociaaleconomische status (SES), maar stilletjes voorbijgaan aan de vraag in hoeverre klasse herkenbaar is in het sociale en culturele leven. Dit zien we gereflecteerd in de Nederlandse sociologie. Waar in het Angelsaksisch sociologische debat rondom klasse juist de culturele benadering aan betekenis wint, waarin klasse à la Bourdieu als relationeel begrip wordt geanalyseerd (bijv. Lamont 2000; Bottero 2004; *Sociology* 2005; Bennett et al. 2009), besteden Nederlandse sociologen nauwelijks aandacht aan klasse als sociaal-culturele scheidslijn. Natuurlijk erkennen sociologen het bestaan van sociaaleconomische ongelijkheid en het belang van SES voor de levens van individuen. Maar SES is een zeer enge operationalisering van klasse en negeert in hoeverre en hoe mensen klassenverschillen ervaren, construeren en, via het trekken van reële scheidslijnen, reproduceren. Daarmee lijkt de Nederlandse sociologie de algemeen gangbare opvatting dat klasse er in Nederland niet meer toe doet, te ondersteunen.

Dit artikel bestrijdt die opvatting. Aan de hand van interviews met 27 mannen en vrouwen over klassenverschillen, betoog ik dat de afwezigheid van klasse in maatschappelijke debatten en alledaagse gesprekken eerder getuigt van het taboe dat op klasse rust. Hoewel van strikt afgebakende rangen en standen geen sprake meer is, spelen aspecten van klasse een rol in hoe mensen overeenkomsten en verschillen ervaren en een maatschappelijke hiërarchie construeren. Alvorens de resultaten van de interviews te presenteren, ga ik dieper in op sociale klasse in maatschappelijke en sociologische debatten en democratisering en individualise-

ring als redenen voor de afwezigheid van het concept. Na een korte bespreking van de data, laat ik zien hoe respondenten zichzelf classificeren en welke criteria zij gebruiken om zichzelf en anderen in een klasse in te delen. Vervolgens besteed ik aandacht aan het ongemak omtrent klasse en ontkenkende, verdedigende en verontschuldigende reacties. De volgende paragraaf beschrijft hoe respondenten SES en morele waardigheid ontkoppelen om mensen een hogere of lagere klassenpositie toe te kennen. Het artikel sluit af met een korte discussie en conclusie.

Sociale klasse in debat

Vanaf de jaren '60 veranderde de verhoudingen en het maatschappelijk verkeer in Nederland in rap tempo: sociaaleconomische ongelijkheden werden kleiner, kapitaal-armere mensen eisten hun zeggenschap op en omgangsvormen werden losser – een proces dat we beschrijven met termen als democratisering, emancipatie en informalisering. Daarvoor, echter, was de distantie tussen de klassen des te strikter (Wouters 1990). Een UNESCO-studie uit 1948 laat zien dat Nederland tweede scoort op de klassenkloof-index; Duitsland voert de lijst aan, terwijl Groot-Brittannië – klassenmaatschappij bij uitstek – de vierde plek inneemt (Lijphart, 1975: 20-21). Tot in de jaren '60 en '70 was klasse één van de belangrijkste sociale scheidslijnen, naast religie (Goudsblom 1967; Lijphart 1975). Er bestond destijds een duidelijk herkenbare hogere middenklasse, een lagere middenklasse en een lagere klasse en ieder wist wat de eigen en andermans klassenpositie was. Toch waren 'stand' en 'klasse' ook toen onpopulaire onderwerpen waar mensen liefst niet of enkel in bedekte termen over praatten, schrijft Goudsblom (1967) in zijn boek *Dutch society*. Sociologen produceerden toen wel vele statistische rapporten over allerlei aspecten van SES, maar schuwden meeromvattende analyses van klasse in de Nederlandse samenleving. Is er iets veranderd? Tal van recente onderzoeken analyseren 'klasse' als onafhankelijke variabele en laten zien dat SES van belang is voor individuele kansen (arbeidsmarkt, gezondheid, sociaal kapitaal), maar ook voor bijvoorbeeld stemgedrag en culturele consumptie (Houtman 2006; Kraaykamp et al. 2010). De beleving en constructie van klasse – de 'subjectieve kant' van klasse – krijgt evenwel nauwelijks aandacht van sociologen (De Regt en Weenink 2003).

Er zijn enkele uitzonderingen. In haar studie naar humor, concludeert Kuipers (2006: 3) dat verschillen in de waardering van moppen, humor en smaak door-drongen zijn van referenties aan klasse. Een mooi voorbeeld van de beleving van klassenverschillen biedt ook de studie van De Regt en Weenink (2003) naar de keuze van ouders om hun kinderen naar een particuliere school te sturen. In het hoofdstuk 'Angst voor sociale daling' beschrijven zij hoe ouders zich distantiëren van de hogere en lagere klassen. Ouders spreken veelal in bedekte termen over klasse, zeker wanneer het gaat over de lagere klasse (over 'de rijken' wordt wel meer openlijk afkeurend gesproken). Klasse is volgens De Regt en Weenink een 'latente identiteit': mensen praten alleen over klasse als ze daartoe worden uitgelokt, wat erop duidt dat 'klassenidentiteit pas in bepaalde situaties wordt geactualiseerd (...) bijvoorbeeld door ervaringen met "rijken" of met "mavo-leerlingen", of

wanneer er in onderzoek expliciet naar wordt gevraagd' (2003: 152). En dan is er dus het RMO-rapport waarin wordt gesteld dat er 'een nieuw soort klassensamenleving' ontstaat. In één van de bijbehorende studies, treffend getiteld *Je voelt het gewoon* (Zeldenrijk 2010), is aandacht voor de sociale constructie van klassenverschillen, ook hier in het kader van schoolkeuze. De geïnterviewde hoogopgeleide Amsterdamse ouders geven met enige tegenzin toe dat zij zich in keuze voor een school laten leiden door klasse, maar duidelijk is dat de gelijkgestemden die zij zoeken vooral van dezelfde sociale klasse zijn. Het feit dat ouders het moeilijk vinden om te beschrijven waarom ze passen bij een bepaalde school en de andere ouders – 'je voelt het gewoon' – illustreert dat klasse een ingewikkeld sociologisch concept is, maar ook dat het nog wel degelijk in het dagelijks leven wordt ervaren. Waarom, dan, stelt de KNAW-commissie die in 2006 rapporteerde over de toekomst van de Nederlandse sociologie, dat het begrip 'klasse' weinig analytische waarde meer heeft? Hoewel sociale klasse wordt genoemd in relatie tot centrale thema's als sociale ongelijkheid en identiteitsvorming, lijkt het begrip te hebben afgedaan omdat klasse als 'traditionele institutie' zodanig is aangetast door processen van globalisering en individualisering dat het aan betekenis verliest (KNAW 2006: 97). Godfried Engbersen (2005), die de commissie voor zat, noemt klasse, refererend aan Beck, een 'zombiecategorie'. Volgens Engbersen worden individualisering en globalisering door mensen aan den lijve ervaren, terwijl dat van klasse minder makkelijk kan worden gezegd. Daarmee voldoet het concept niet aan het criterium van 'daadwerkelijke ervaring' (dat Engbersen ontleent aan C. Wright Mills). Voorts betoogt Engbersen dat klasse moeilijk kan worden gedefinieerd als 'procesbegrip' (zoals beschreven door Norbert Elias) waardoor het concept zich gemakkelijk laat reïficieren.

Niet alle sociologen zijn het daarmee eens (zie bijvoorbeeld Weenink 2005), maar het mag tekenend genoemd worden dat een gezaghebbend instituut als de KNAW de irrelevantie van klasse – als ervaringswerkelijkheid en als concept – onderschrijft. Het is echter niet goed te begrijpen waarom processen van globalisering en individualisering door mensen méér aan den lijve zouden worden ervaren dan klassenscheidslijnen. We komen constant in aanraking met hoger- en lager opgeleide mensen, met armere en rijkere mensen, machtigen en machtelozen, high potentials en kanslozen, goede en slechte smaken – misschien dan niet in ons persoonlijke netwerk maar dan toch op het werk (op de universiteit ontmoet het hooggeschoolde personeel ook schoonmaak- en cateringpersoneel, en klassenverschillen kunnen zichtbaar zijn in hoe studenten zich presenteren, bijvoorbeeld) en, vooral, via de media. Gezien het belang van consumptie als middel voor identiteitsvorming, zijn velen van ons bezig met welke spullen we hebben, wat we ons kunnen veroorloven en wat dat over ons zegt. Dagelijks kunnen we onszelf via de media afmeten aan anderen die meer of minder hebben, meer of minder succesvol zijn en meer of minder waardering oogsten. Ook de nadruk op eigen verantwoordelijkheid en actief burgerschap maken dat mensen (met afgunst?) kijken hoe goed anderen het doen en neerkijken op mensen die niet 'meedoen'. Natuurlijk zeggen we dat iedereen zelf mag weten hoe hij of zij leeft, maar schuilt daarin niet stiekem een waardeoordeel over leefstijl, smaak en status?

Voorts loert inderdaad het gevaar van reïficatie wanneer we de traditionele conceptualisering van klasse aanhouden, maar culturele klassenanalyses proberen dat nu juist te vermijden. Vanuit deze benadering staat het veranderende karakter van klasse en klassenrelaties in de huidige samenleving centraal: klasse is niet een essentie maar een relationeel concept dat vorm krijgt in, en vorm geeft aan, sociale relaties. Dat betekent dat klasse niet slechts refereert aan economische ongelijkheid maar aan de constructie van scheidslijnen, van verschil en overeenkomst, via symbolische en culturele handelingen (Lawler 2005: 797; Savage 2000). Het is een 'everyday process', 'powerfully internalised and continually played out in interaction with others' (Reay 1997: 226, cursivering toegevoegd).

De kracht van klasse zit in het impliciete karakter, zo betogen de culturele sociologen. Dat maakt het moeilijk klasse te zien. Maar ook praten over klasse is moeilijk, omdat het botst met ons geloof in de egalitaire Nederlandse samenleving, het ideaal van democratisering, waarbinnen uitingen van superioriteit niet passen, of het devies dat we als individuen zelf onze levens dienen vorm te geven (hierover later meer). Tegelijk hebben we in de afgelopen twee decennia de 'culturalisering' van sociale problemen gezien (Duyvendak et al. 2009): een obsessie met etnische of 'culturele' verschillen (en meer recent verschillen van 'religieuze' aard waar het gaat om zorgen over de Islam). Talloze sociale problemen worden aan etniciteit gekoppeld en andere, vooral niet-Westerse culturen worden steeds vaker en met steeds fermere woorden geïdentificeerd. Verschillen die hun basis hebben in sociaaleconomische ongelijkheden worden overschaduwd.

Sociologen zouden zich in hun analyses echter niet moeten laten leiden door idealen en maatschappelijk-politieke tendensen. Bovendien, dat er weinig expliciet over klasse wordt gesproken sluit niet uit dat het wel een *impliciete* rol heeft in een breed scala van beleidsmaatregelen, zoals Lawler (2005) heeft betoogd voor het Britse beleid. Ook in het Nederlandse beleid klinkt door dat sommige leefwijzen beter zijn dan anderen. Een hogere opleiding en mogelijkheden aangrijpen je te ontwikkelen en ontplooiën ontmoeten meer waardering, en niet enkel vanwege de kansen die dat biedt op de arbeidsmarkt maar ook omwille van zichzelf. De Onderwijsraad (2006), bijvoorbeeld, pleit voor meer culturele vorming in het onderwijs, waaronder het ontwikkelen van culturele belangstelling. De Wetenschappelijke Raad voor de Regering wijst op de verantwoordelijkheid van de staat voor 'verheffing': 'mensen de mogelijkheden te bieden om op een zinvolle en verantwoorde wijze invulling aan hun leven te geven en hun talenten te kunnen ontplooiën (WRR, 2006: 43). Let wel, omdat ontplooiing en ontwikkeling waardevol op zichzelf zouden zijn. Het scheppen van mogelijkheden tot ontplooiing zou tegemoetkomen aan de uiteenlopende wensen, verlangens en vermogens van de hedendaagse Nederlandse burgers. Maar de wens om zich *niet* te ontplooiën lijkt geen legitieme: menselijke beperkingen moeten worden geaccepteerd, maar wie zich *kan* ontplooiën lijkt daarvoor ook te moeten kiezen. Zelfs een maatregel die sterk is gericht op etnische verschillen toont de klassensamenleving, bijvoorbeeld als we denken aan de plicht tot inburgering die vooral geldt voor laag opgeleide arbeidsmigranten, terwijl van kennismigranten geen sociaal-culturele integratie wordt vereist (Smit, 2011). In zulke beleidsvisies treffen we een – verdeckte –

maatschappelijke rangorde aan op basis van leefwijze, voorkeuren en gedrag, die sterk gekoppeld is aan SES.

Volgens Bottero en Irwin (2003) kunnen we de afwezigheid van expliciete verwijzingen naar klasse in het alledaagse discours zien als een teken van 'klasse in actie'. Klasse is ingebed in alledaagse interacties, in institutionele processen, in strijd over identiteit, deugdelijkheid, eigenwaarde en integriteit (Reay, 2005). Omdat de klassenhierarchie is ingebed in onze intiemste relaties en SES en culturele handelingen structureel met elkaar zijn verweven, zijn hiërarchische handelingen als een 'tweede natuur' voor ons, onopmerkelijk en normaal (Bottero 2004). 'The nature of hierarchy is such that simply by going about our daily lives social inequalities are mechanically produced' (ibid.: 995). Dat maakt het moeilijk voor mensen om klasse te zien en om er over te praten. Maar ook wanneer mensen klasse in actie herkennen, is praten erover moeilijk vanwege het ongemak dat ermee gepaard gaat.

Het moreel problematische karakter van klasse: individualisering en democratisering

Tolerantie, individualisme, nadruk op gelijkwaardigheid en een houding van doe-maar-gewoon-dan-doe-je-al-gek-genoeg kenmerken de Nederlandse cultuur (Van den Brink 2004). Dat betekent dat 'in beginsel niets of niemand uitgesloten wordt maar tegelijkertijd niets of niemand zich mag verbeelden dat hij hoger staat dan anderen' (ibid.: 148). Met de verdergaande democratisering sinds de jaren '60 wordt binnen relaties en omgangsvormen meer nadruk gelegd op de gelijkwaardigheid van mensen, terwijl individualisering betekent dat mensen meer ruimte hebben hun eigen leven vorm te geven en keuzes te maken op basis van voorkeuren en smaken. In een samenleving waar individualisme en gelijkwaardigheid hoogste idealen zijn, is erkenning van het bestaan van een klassenmaatschappij onhoudbaar. Klasse is dus niet alleen onzichtbaar, maar ook moreel problematisch.

Het is bovendien gemakkelijk de werking van klasse te ontkennen, omdat we gewend zijn onze handelingen te beschrijven in termen van keuze, smaak en leefstijl (Bourdieu 1984). We geven zelf vorm aan ons leven – wat we graag doen, met wie we graag omgaan en hoe we onszelf presenteren. Individualisering als proces en ideaal zien we terug in het feit dat we onze smaak en keuzes verantwoorden in sociaal onschuldige termen van 'likes and dislikes': je vindt iets leuk of niet en dat behoeft verder geen verklaring (Bourdieu 1984). Dus hoeven mensen de werking van klasse niet te erkennen. We kunnen voorbijgaan aan het feit dat we vooral relaties vormen met gelijkgestemden die veelal dezelfde SES en vergelijkbare leefstijl (activiteiten- en consumptiepatronen) hebben. We kunnen negeren dat leefstijlen en smaak niet louter individuele keuzes zijn, maar voortkomen uit mogelijkheden en beperkingen en socialisatie via ouders, onderwijzers en peers (de hoeveelheid economisch en cultureel kapitaal in ons gezin en bredere sociale omgeving).

Democratisering als proces en ideaal terug zien we terug in het taboe dat rust op uitingen van superioriteit (Wouters 1990; De Swaan 1997). Minachting en zelfingenomenheid, evenals ambitie, wedijver en eerzucht, tellen steeds meer als ondeugden, wat overigens niet wil zeggen dat mensen niet langer proberen zich boven anderen te verheffen, maar het wordt hen meer kwalijk genomen en ze proberen het ook beter te verbergen (De Swaan, 1997). Echter, we kwalificeren leefstijlen niet alleen als wel of niet 'passend' bij ons, maar ook in termen van nastrevenswaardigheid en moraliteit. Leefstijlen vormen een hiërarchie van superioriteit en inferioriteit en spelen een rol in de verdeling van 'symbolisch kapitaal': erkenning, status en waardering (Bourdieu 1984; Bennett et al. 2009). 'Tastes are perhaps first and foremost distastes', aldus Bourdieu, en dat maakt dat leefstijlen een van de sterkste barrière is tussen klassen (1984: 56). De humor en cultuuruitingen van anderen zijn niet slechts 'anders' maar 'fout' en 'laag' (low culture versus high culture) (Kuipers 2006; Bourdieu 1984) en dus afkeurenswaardig. Zo horen we in het woordje 'anders' wel degelijk een negatieve waardering waar dat niet meer onverholven mag worden gezegd (Vuijsje en Wouters 1999). En waar we het wel zien, en we de werking van klasse herkennen, voelen we ons ongemakkelijk omdat het botst het met ons gelijkheidsideaal.

Daarin schuilt het moreel problematische karakter van klasse. Denken en praten over klasse gaat niet enkel over verschillen: het gaat over hiërarchie, over superieure en inferieure posities, over beter en slechter en, vooral, over wat mensen waard zijn. Waar mensen het moeilijk mee hebben, is niet zozeer *dat* er verschillen zijn maar dat deze verschillen een hiërarchie van waardigheid impliceren. Ervaringen van klassenverschillen worden dan ook emotioneel gevoeld: het gaat gepaard met schuldgevoel, schaamte, wrok, walging, afgunst, minachting, arrogantie, trots, woede, medelijden (Sayer 2005; Reay 2005). Sayer (2005) betoogt daarnaast dat het onbehagen over klasse de onrechtvaardigheid van klasse reflecteert: gevraagd naar klasse, willen mensen de onrechtvaardigheid van de sociale structuur benadrukken, maar tegelijk ook afstand nemen van hun deelname in de structuur. Onwilligheid om over klasse te praten dient dus *niet* te worden geïnterpreteerd als een ontkenning van klasse, aldus Sayer. Door er expliciet afstand van te nemen, erkennen mensen juist het bestaan van de onrechtvaardige klassenstructuur. Ook De Swaan (1997) merkt op dat standsverschillen zich juist in de geveinsde onverschilligheid en hardnekkige ontkenning verraden. De spanning tussen idealen en ervaren werkelijkheid maakt dat mensen worstelen met de betekenis van klasse: ze worstelen met de morele connotaties ervan en dat maakt klasse welhaast onbespreekbaar. Maar in plaats van die worstelingen af te doen als inconsistenties en tegenstrijdigheden, onbruikbaar voor een gedegen sociologische analyse, kunnen we de inconsistenties zien als uitingen van een bepaalde gedachtegang (Sayer 2005; Payne en Grew 2005). Dat is het uitgangspunt in de analyse van de interviews.

Data

In 2009 heb ik diepte-interviews afgenomen met 27 mensen woonachtig in twee buurten in Rotterdam. De interviews zijn gehouden in het kader van een groter onderzoek naar de relatie tussen buurtsamenstelling, sociale netwerken en overbruggende relaties (Van Eijk 2010) en volgden op een enquête waarvoor 195 mensen zijn geïnterviewd. Ten behoeve van het grotere onderzoek selecteerde ik sociaal kapitaal-arme en sociaal kapitaal-rijke respondenten. Zodoende sprak ik met zowel hooggeschoolde als laaggeschoolden mensen met uiteenlopende arbeidssituaties (zie Tabel 1). De vragen naar klasse kwamen voort uit een interesse in de criteria die mensen gebruiken om een inschatting te maken of mensen 'hetzelfde' dan wel 'anders' zijn dan zij. Daarbij wilde ik kijken of mensen uit zichzelf over 'klasse' zouden praten (wat ze zelden deden) en hoe mensen 'klasse' en 'klassenverschil' zouden invullen wanneer ze er expliciet naar worden gevraagd. In dit artikel gebruik ik die delen van het interview waarin de respondenten expliciete vragen over klasse beantwoorden, welke aan het eind van het interview werden gesteld. Ik begon met de vraag naar de eigen klassenpositie volgens respondent: 'Soms delen mensen de samenleving in in verschillende klassen, zoals bijvoorbeeld hoge klasse, middenklasse en lage klasse. Wat is volgens u uw positie?'. Vervolgens vroeg ik respondenten naar de klassenpositie van enkele van hun netwerkleden. Daarbij vroeg ik ook om uitleg, met nadruk op classificaties van netwerkleden als behorend tot een andere klassenpositie. In de meeste interviews bespraken we ook de afbakening van klassen meer algemeen.

Men zou kunnen tegenwerpen dat ik respondenten het woord 'klasse' in de mond heb gelegd; immers, zelf begon vrijwel niemand over klasse. Dat is waar, maar de invulling van 'klasse' is aan respondenten zelf gelaten. Wanneer een respondent vroeg wat ik bedoelde met 'klasse', maakte ik duidelijk dat ik benieuwd was naar hun opvatting daarover. Met enkele respondenten kwam ik daarmee niet verder en legde ik ze enkele betekenissen voor ('U kunt bijvoorbeeld denken aan inkomen, opleiding, milieu, manier van leven...'). Soms vroeg ik door naar alternatieve interpretaties, bijvoorbeeld wanneer respondent liet blijken bij 'klasse' aan meerdere dingen te denken. Door ervoor te waken niemand een definitie van klasse op te leggen geven de antwoorden van respondenten wel degelijk hun eigen percepties en opvattingen weer.

Zelfclassificatie: 'tijdelijk laag', 'gemiddeld', 'ontwikkeld' en de 'outsider'

In 2006 vroeg het SCP voor het onderzoek *Culturele Veranderingen in Nederland* aan ruim 2000 Nederlanders tot welke klasse zij zichzelf (en/of hun gezin) rekenen. Vijf procent wist het niet, 22 procent koos 'arbeidersklasse', 34 procent 'lagere middenklasse', 34 procent 'hogere middenklasse' en 5 procent 'hogere klasse'. Zoals De Regt en Weenink (2003: 138-139) opmerken, mag het, gezien het veelgehoorde argument dat klasse er niet meer toe doet in Nederland, verbazen dat zo velen deze vraag schijnbaar zonder problemen beantwoordden. (Overi-

Tabel 1: *Zelfclassificatie en kenmerken respondenten (achtereenvolgens: opleidingsniveau (BO=basisonderwijs; VO=voortgezet onderwijs), (vorig) beroep, leeftijd, etnische origine)*

LAGE KLASSE (3)	MIDDEN-KLASSE (14)	MIDDEN-KLASSE – HOGE KLASSE (6)	HOGE KLASSE (2)	GEEN (2)	
'Tijdelijk' – <i>Kristel</i> (VO, thuiszorg-medewerker, 32, NL)	<i>Maureen</i> (BO, werkloos, voorheen schoonmaakmedewerker, 38, Kaapverdiaans)	<i>Ruth</i> (HBO, gepensioneerd, voorheen lerares, 62, Israëliësch)	Zelf: MK, vgl. bevolking: HK – <i>Madu</i> (HBO, creatief therapeut, 31, NL)	<i>Maarten</i> (WO, beleidsadviseur, 32, NL)	'Ik deel mezelf niet in' – <i>Riet</i> (VO, gepensioneerd, voorheen winkelmedewerker, 63, NL)
'Tijdelijk' – <i>Umaima</i> (LBO, werkloos, voorheen administratief medewerker, 40, Pakistaans)	<i>Kareem</i> (VO, controleur gemeentelijke milieudienst, 39, Marokkaans)	<i>Dominique</i> (HBO, contractafwikkelaar, 39, NL)	Inkomen: MK, ontwikkeling: HK – <i>Daniel</i> (HBO, ICT manager, 44, NL)	<i>Liesbeth</i> (WO, zelfstandig coach communicatievaardigheden, 36, NL)	'Outsider' – <i>Hendrik</i> (HBO, werkloos, voorheen o.a. docent en portier, 60, NL)
'Tijdelijk' – <i>Rosita</i> (LBO, werkloos, voorheen administratief medewerker, 50, Antilliaans)	<i>Anita</i> (VO, management assistent, 59, NL)	<i>Carlo</i> (HBO, informatiemanager, 38, NL)	'Hoger dan gemiddeld' – <i>Els</i> (HBO, maatschappelijk werker, 40, NL)		
	<i>Jeffrey</i> (VO, medewerker gemeentelijke vuilinzameling, 34, Surinaams)	<i>Hafida</i> (HBO, verpleegkundige, 36, Marokkaans)	'Hoog in het midden' – <i>Stefan</i> (WO, consultant, 41, NL)		
	<i>Mirjam</i> (VO, huisvrouw, 35, NL)	<i>Bernadette</i> (HBO, middenmanager, 52, NL)	Inkomen: MK, opleiding: HK – <i>Petra</i> (WO, juridisch adviseur, 32, NL)		
	<i>Jannie</i> (LBO, werkloos, voorheen stomerijmedewerker, 59, NL)	<i>Cees</i> (WO, zelfstandig ondernemer, 62, NL)	Inkomen: MK, functie: HK – <i>Willem</i> (WO, dominee, 46, NL)		
	<i>Wibbe</i> (MBO, zelfstandig bouwinspecteur, 49, NL)	<i>Vivien</i> (WO, huisarts, 51, Frans)			

gens vulden de respondenten het antwoord op deze vraag zelf in, zonder tussenkomst van de interviewer, dus de hoge respons lijkt niet te wijten aan het verschijnsel van sociaal wenselijk antwoorden.) Ook mijn eigen enquête onder 195 mensen laat zien dat de meeste mensen geen moeite hebben zichzelf (en anderen) in een klasse te plaatsen (Van Eijk 2010). Beide enquêtes, en ook de enquête uitgevoerd door De Regt en Weenink (2003), laten voorts zien dat zelfclassificatie significant samenhangt met SES (gemeten als beroepsstatus of opleidingsniveau) maar dat het verband zwak is. Dat suggereert dat veel mensen een verband zien tussen klasse en opleiding en werk maar ook denken aan andere aspecten.

De diepte-interviews bieden meer inzicht. Van de 27 respondenten rekenen drie zich tot de lage klasse, veertien tot de middenklasse, zes houden het op een middenpositie of kiezen tussen de combinatie van midden en hoog, twee classificeren zichzelf als hoge klasse en twee respondenten weigeren zich in te delen (zie Tabel 1). Eén van hen, Riet, laat echter wel blijken klassenverschillen te ervaren. Haar felle respons, die we in de volgende paragraaf bekijken, vat goed samen waarom praten over klasse zo ongemakkelijk is. De andere weigeraar, Hendrik, ziet zichzelf als een 'outsider', zeker in de 'volksbuurt' waar hij woont. In bepaalde opzichten identificeert hij zich met zijn buurtgenoten – hij heeft ook 'aan de lopende band gestaan' – maar hij is ook docent en taxateur geweest en is geïnteresseerd in kunst, filosofie, wetenschap en spiritualiteit. 'Ik weet een heleboel dingen maar andere dingen vind ik stom. Dus: outsider', stelt hij. Zijn beroepsverleden en interesses maken een indeling dus moeilijk. Maar hij is ook van mening dat klassen niet meer bestaan:

Ja dat heb je niet meer, klasse, arbeidersklasse, dat had je vroeger, dan had je vast werk, werkte je 50 jaar bij DAF. Dat is niet meer [...], dus klasse is een beetje vervaagd. [...] De mens is nu vrijer, dat fluctueert allemaal, eerst keek je tegen de bankdirecteur op, nu denk je dat is tuig, dieven. [...] Ja het is artificieel, [het] is van voor de Tweede Wereldoorlog, toen kon je nog zeggen arbeidersklasse, middenklasse, hogere klasse.

Als klassenverschillen inderdaad niet langer 'aan den lijve' worden ondervonden, dan zouden we meer van zulke antwoorden verwachten. Toch deden respondenten dat niet. Wel worstelen ze met wat klasse nu precies is, zoals we later zullen zien.

Opvallend voor de drie respondenten die zichzelf tot de lage klasse rekenen is dat zij alle drie duidelijk maken dat het een tijdelijke positie is, vanwege schulden (Kristel) of werkloosheid (Umaima en Rosita). Onder andere omstandigheden behoren zij, aldus de respondenten, tot de middenklasse:

Gwen: Als je jezelf moest indelen in een klasse, waar zou jij jezelf dan indelen?

Kristel: Momenteel in de lagere klasse. We zitten in de schuldsanering, dus we moeten echt met het minimum rondkomen. [...]

G: En [een vriendin] bijvoorbeeld, waar zou je haar indelen?

K: Ik denk in de middenklasse. Ze werkt parttime en haar man werkt wel fulltime, dus ik denk dan wel in de middenklasse. Qua dat zou ik zelf ook wel in de middenklasse vallen. Ik werk ook parttime en mijn man fulltime. Alleen wat we te besteden hebben is beneden.

De veertien respondenten die kiezen voor middenklasse variëren naar opleiding en beroep: van werkloze en laaggeschoolde Maureen tot huisarts Vivien. Verschillende sociologen hebben betoogd dat de keuze voor de middenpositie van ook veel laag- en hooggeschoolden is ingegeven door wat mensen zien in hun persoonlijke netwerk (Evans et al. 1992; Pahl et al. 2007). Omdat mensen vooral met anderen omgaan die op hen lijken, zouden ze denken dat ze 'normaal en doorsnee' zijn en daarom hun positie zien als 'gemiddeld' (Bottero 2004). De enquêtegegevens laten inderdaad zien dat respondenten hun persoonlijke netwerken als tamelijk homogeen zien: zij classificeerden gemiddeld 76 procent van hun netwerkleiden als behorend tot dezelfde klasse. De helft van de respondenten meenden zelfs dat *al* hun netwerkleiden tot dezelfde klasse behoren.

De interviews laten echter zien dat de keuze voor de middenpositie niet een kwestie is van ieders directe sociale omgeving. Het is eerder zo dat de geïnterviewden zichzelf tot de middenklasse rekenen juist omdat zij mensen 'boven' en 'onder' zich zien. Zij vergelijken zichzelf namelijk ook met mensen die ze zien op hun werk en in de media (vgl. Pahl e.a., 2007). Op basis daarvan beschouwen zij hun eigen positie als 'gemiddeld' of 'normaal' in verhouding met anderen die het beter of slechter doen dan zij (vgl. Savage e.a., 2001). Els, bijvoorbeeld, is sociaal werker en haar positie is 'hoger dan mijn gemiddelde cliënt'. Ze heeft ook informatie over mensen 'boven' haar: ze vertelt over een artikel in *Elsevier* over 'een hoogleraar van een jaar of 45 die met tien dingen tegelijk bezig is, dan denk ik ja dan ben je echt slim, [...] dat is echt wel de hoge klasse.' Els contrasteert haar positie dus met die van anderen en lokaliseert zichzelf in een gemiddelde positie, als behorende tot de middenklasse. Jannie gebruikt de tv-serie *Gooische vrouwen* als bron om informatie te vergaren over mensen in de hogere klasse. Verder ontmoette zij de hogere klassen als klanten in de stomerij waar ze jarenlang werkte: ze herkende hen aan hun kleding, schoenen en houding.

Termen als 'normaal', 'gemiddeld' en 'doorsnee' duiden tevens op het willen vermijden van de suggestie van superioriteit of inferioriteit, getuige de volgende citaten:

Gwen: Wat onderscheidt jou van de lagere klasse?

Dominique: Ja wat is dat? De indeling is snel gemaakt zo qua salarissen, minimum inkomen, gewoon inkomen, top. Maar het is niet dat ik mezelf verheven voel boven anderen ofzo. Dat is onzin. Maar ik denk dat ik gewoon gemiddeld ben.

Ruth: Ik zie mijzelf toch, ja, [als een] gemiddelde mens, in eerste instantie. Misschien ben ik niet een gemiddelde Nederlander, zo zie ik mijzelf niet, maar gewoon een gemiddelde mens, niet te opvallend. Ik ben niet iemand die

zegt dat, ik [zie] mijzelf niet zo hoog en niet zo laag, qua, “ah ik ben zo iemand belangrijk”. Ik zie mijzelf als een gewoon mens.

Tenslotte rekenen vier respondenten zich tot zowel de middenklasse als de hogere klasse, en twee respondenten tot uitsluitend de hogere klasse. De respondenten die kiezen voor twee klassen doen dat omdat ze twee criteria gebruiken. Madu, bijvoorbeeld, ziet zichzelf als middenklasse maar stelt zich voor dat ze ten opzichte van de gehele bevolking bij een hogere klasse wordt ingeschaald. Ze stelt dat vast op basis van enquêtes of formulieren die ze invult en dan ‘boven modaal’ en ‘HBO of universitaire studie’ aankruist, maar ook zaken die erop duiden dat ze ‘meer ontwikkeld’ is:

Ja ontwikkeld in dingen als, dat je, van die vragen als: leest u wel eens een boek, leest u de krant, kijkt u het journaal, bent u zich bewust van wat er in de wereld gebeurt? Ik heb het idee dat dat factoren zijn die ze dan mee laten tellen. Dat je eigenlijk in de betere wijk woont, meer verdient, meer ontwikkeld, bepaalde opleiding, dat soort dingen denk ik.

Ook voor andere respondenten zijn ontwikkeling en opleiding criteria voor een hogere inschaling. Willem, die dominee is, vindt dat hij op grond van zijn functie in de maatschappij behoort tot de hogere klasse, terwijl hij qua inkomensniveau tot de middenklasse behoort. Maarten en Liesbeth, die beiden stellen dat ze een hoge klassenpositie hebben, noemen ook opleidingsniveau als criterium:

Liesbeth: Ik denk dan aan opleidingsniveau, want ja je kan heel hoog opgeleid zijn maar kunstenaar zijn of zo. Dan heb je misschien geen hoog inkomen. Ik denk geloof ik eerder aan intellect dan aan geld. Maar dat hangt natuurlijk heel vaak samen. Maar ik denk eerder aan hoger opleidingsniveau dan aan veel geld.

Gwen: En waar zou jij jezelf dan plaatsen?

L: In de hogere klasse.

Op twee na, hebben de respondenten dus weinig moeite om zichzelf te positioneren in een sociale klasse, hoewel sommigen wel twijfelen over de criteria die verbonden zijn met verschillende posities. In de volgende paragraaf nemen we de criteria nader onder de loep.

Criteria voor classificatie: de complexiteit van klasse

Wat zijn nu de criteria die respondenten gebruiken om de eigen en andermans klassenpositie te bepalen? En classificeren hoger opgeleiden – diegene met meer cultureel kapitaal – op een andere wijze dan lager opgeleiden? In zekere mate komen de resultaten van de interviews overeen met de studies van Payne (2005) en Savage e.a. (2001), waarin respondenten de complexiteit van klasse onderkennen en hoger opgeleide respondenten meer zelfverzekerd zijn in het praten over

klasse en verschillende aspecten. Alle respondenten refereren aan SES – inkomen, opleiding en/of beroepstatus, of uitingen daarvan zoals de woning of buurt of spullen:

Kareem: Midden

Gwen: Waarom?

K: Ja gewoon, dan praat ik financieel, ja...

G: Waarom ben je geen lage klasse?

K: Je werk, dus financieel zit je ietsje goed, zeg maar, mensen die niet werken die, volgens mij dan, zijn ze ietsje lager, nou, lager...

G: Waarom ben je geen hogere klasse?

K: Ja je ziet het hè, gewoon in een appartement, in de wijk Feyenoord, da-da-da, Hillesluis heeft ook een naam, de hogere klasse zijn hier niet, die zie ik meer als drie, vierduizend euro per maand verdienen.

Gwen: Je vindt jezelf middenklasse, wat onderscheidt jou van de hogere klasse?

Bernadette: Dat ik niet geboren ben in Het Gooi ofzo. Maar dat er altijd thuis keihard werd gewerkt om op te bouwen. [...]

G: Ken je ook mensen in lagere klasse?

B: Mijn schoonzus, als ik dat dan klasse moet noemen

G: Want zij... die in de thuiszorg werkt?

B: Ja. Want die zit een beetje te verarmoeien, dat vind ik zelf heel zielig, terwijl ze toch heeft gewerkt, maar door haar scheiding...

Een eerste aanvulling op SES is de mate waarin iemand 'ontwikkeld' is. Dat uit zich bijvoorbeeld in het al dan niet hebben van 'brede interesses' of andere uitingen zoals wat men in de vrije tijd doet. Opvallend is dat de respondenten die hieraan refereren allen een HBO- of WO-opleiding hebben genoten. Carlo bijvoorbeeld, praat over enkele van zijn straatgenoten, die allemaal 'succesvol, hoog opgeleid [zijn] en misschien van kunst houden'. Er is één gezin in de straat dat echter niet zo in dat plaatje past:

Gwen: Hoe kijken zij daar van af?

Carlo: Nou ik heb niet het idee dat zij nou hele theater bezoekers zijn, terwijl ik dat bij andere mensen wel wat meer zou verwachten. Nou weet ik van hun dat ze net wat volkser zijn, in hun achtergrond hebben zij duidelijk die arbeidersklasse als achtergrond.

G: Wat vinden zij dan wel leuk, bijvoorbeeld? Wat is dat volkse?

C: Nou ik vraag het me wel af ja [lacht]. Ze kijken veel tv. Zijn heel erg into de boeken, dat wel, ze werken allebei in een boekenzaak. Maar ik vraag me wel eens af, wat doen ze nou nog meer dan tv kijken en naar opa en oma op visite gaan.

Een ander voorbeeld:

Gwen: Wat voor soort belangstelling horen bij midden?

Cees: Nou dat je dus niet alleen naar de Gouden Kooi [kijkt] en [een] bredere politieke culturele maatschappelijke soms financiële belangstelling. Dan alleen heel kort bij huisje-boompje-beestje blijven

Soms noemden respondenten dus specifieke tv-programma's of kanalen (SBS6) en bepaalde voorkeuren (bijvoorbeeld esoterische boeken, volksmuziek). Deze werden niet heel sterk afgekeurd (Liesbeth: 'Voor mij maakt het niet uit, ik vind het prima als zij iets anders kijken') maar wel genoemd als indicatoren voor een weinig brede of ontwikkelde interesse (vgl. Lamont, 2000) – altijd tv kijken of bepaalde programma's kijken, of nooit boeken lezen: dat is verkeerd. Mogelijk reflecteert dit het feit dat hoger opgeleiden vaker 'culturele omnivoren' zijn (Peterson 1992) en daar waarde aan hechten. Anderzijds wijst het ook op het belang van opleiding en ontwikkeling als signalen voor iemands klassenpositie. Brede interesses werden door sommigen ook gezien als onderdeel van een verantwoordelijk leven. Hafida classificeerde zichzelf als middenklasse en praat over de moeders die ze ontmoet op de school van haar zoon. Hoewel sommige moeders hoger geschoold zijn, kwalificeerden Hafida hen niet automatisch als middenklasse:

Gwen: En zou je ook zeggen dat die mensen, van die oude school zeg maar, zou je die dan niet als middenklasse indelen of...

Hafida: Ja, die ouders die daar zaten die waren, tenminste die vrouwen dan, die waren, 80 procent waren ze huisvrouwen. Die hebben een opleiding gedaan en die hebben het niet afgemaakt, of wel een opleiding gedaan en gekozen om thuis te zitten bij de kinderen. Maar in ieder geval, ook al iemand heeft een hoge opleiding gedaan en die heeft, die werkt niet en dan kan je toch wel zien aan iemand, de manier van praten, de onderwerpen waar iemand het over heeft of die wel of niet een, bij welke klasse die hoort [lacht].

G: En bij wat voor klasse horen ze?

H: Hun? Ja ik schat ze op een lage klasse.

Dat klassenpositie gerelateerd is aan de mate waarin iemand een verantwoordelijk leven leidt, is een idee dat hoger en lager opgeleide respondenten delen. Voor lager opgeleiden betekent dit dat men het eigen leven op orde heeft – gezin, werk, huis, zelfredzaamheid – en uit de problemen blijft. Maureen bijvoorbeeld, meet de klassenposities van de mensen in haar netwerk af aan in hoeverre zij zelf een formele brief of klusjes in huis kunnen afhandelen. Hoewel zij zelf geen opleiding na de middelbare school heeft gedaan, kan zij haar eigen zaakjes regelen, terwijl haar buurvrouw, die ze een lagere klassenpositie toebedeelt, zich niet kan redden zonder haar man. Els ziet haar cliënten, hoewel niet allemaal, als lagere klasse omdat die minder te besteden hebben 'en dan zijn ze ook nog eens niet zo slim, dat ze gewoon bepaalde dingen heel stom gewoon aanpakken'. Overigens zitten daar volgens Els ook hoger opgeleiden tussen 'en die zijn eigenlijk net zo dom, qua opvoeding, qua dingen aanpakken, dat je denkt hoe bestaat het'.

Waar voor lager opgeleiden een verantwoordelijk leven bestaat uit zaken op orde hebben, wordt dat door hoger opgeleiden vaker gedefinieerd als het hebben van brede interesses of het leveren van een maatschappelijke bijdrage, wellicht omdat het op orde hebben van het leven voor hen meer vanzelfsprekend is. In het algemeen zien we dat respondenten snappen dat klasse méér is dan SES. Ook zien we hier en daar al doorschemeren dat een oordeel over klasse gelijkstaat aan een oordeel over wat een 'goed' of 'beter' leven is. Waar klasse louter beschouwd wordt als een kwestie van SES blijft het oordeel over morele waardigheid achterwege, maar zodra er andere criteria bij worden betrokken – zelfredzaamheid, ontwikkeling, maatschappelijke betrokkenheid, gedrag – houdt het classificeren al snel in dat men oordeelt over wat 'beter' is. Dat brengt ons bij het morele aspect van klasse en, vooral, van het classificeren van anderen als evaluatie van waardigheid.

Het ongemak van klasse: ontkenning, verdediging en verontschuldiging

Riet is één van de twee respondenten die weigert zichzelf in een klasse in te delen. Uit haar reactie wordt duidelijk waarom zo een classificatie moeilijk is:

Gwen: [inleiding] in welke klasse zou u zichzelf plaatsen?

Riet: Nee ik deel mezelf niet in klassen, dus, nee, ik zeg, ik kan me bij iedereen aanpassen. Of het nou hoge klasse, ik heb samen met wethouders om de tafel gezeten, [...] dan pas ik me ook gewoon aan, dus nee hoor, ik voel dat verschil ook niet. Maar hoe hun praten dan merk je dat natuurlijk, maar zelf plaats ik niemand in een hokje, dat doe ik niet.

Gwen: Maar het hoeft niet perse beter of slechter te zijn, het kan wel verschillend zijn.

Riet: Ja je proeft het, als ze praten dan proef je dat verschil, maar... [...]

Gwen: Kunt u zich iets voorstellen bij klasse, of denkt u dat het niet bestaat?

Riet: Nou mijn vader was een tuinder, eigen bedrijf vroeger gehad, dus ik weet heus wel wat klassenverschil is, dus. Maar nee, ik zeg je moet iedereen in zijn waarde laten, en dan moet je niet zeggen van nou die heb gestudeerd of wat, ja kan mij het schelen of die gestudeerd heb, iedereen mag zijn eigen mening hebben, en moet ook eerlijk voor zijn mening uit komen, dat vind ik belangrijk, en of je nou de koningin ben of je bent een boerenlulletje dat maakt niet uit, iedereen moet je in zijn eigen waarde laten, en als jij respect voor mij hebt krijgen ze respect terug. Maar heb je dat niet dan denk ik bij mezelf, ja wie ben jij om te, moet ik dan minderwaardig zijn dan jij, en dan doe ik, gewoon blijf ik dan en het maakt mij verder allemaal niet uit. Respect moet je ook verdienen, dus.

Gwen: Dus de koningin is niet per se van hogere klasse...

Riet: Nee! Wie weet misschien is ze wel heel aso, dat kan ook, dat weet je toch nooit? Misschien wil ze ook wel zo zijn zoals wij zijn, maar die worden ook in een hokje geplaatst en die moeten doen wat de mensen van d'r verlangen. Nou ik zou niet graag met 'r willen ruilen. Dus.

Gwen: En u zei, mijn vader was eigenaar van een tuin [...], en toen zei u, dus ik weet wel wat klasse is.

Riet: Ja tuurlijk wel.

Gwen: Wat bedoelt u daar mee?

Riet: Nou dat je dus, hoe heet dat, meer inkomen zou hebben als een ander, dus, dan wordt je als rijk bestempeld, terwijl mijn vader ook maar een gewone op klompen de man was, was ook heel gewoon, die voor de kachel lag te slapen als ie van z'n werk kwam. En geen auto hadden wij ook vroeger thuis niet, mijn vader had een brommertje. Maar als dan mensen, ook met een tuinderij, nou dikke Mercedes voor de deur bijvoorbeeld, dikdoenerij, en zo waren wij geen van allen, wij zijn niet... Terwijl mijn ene zus die dat bedrijf heb, hier, daar was dat vroeger ook zo, twee auto's, speedboten, dit of dat. Nou ik denk jij liever als ik, en toen gingen ze over de fles en ja daar sta je. Nou daar zat ze, al d'r vrienden weg. Kijk en ben je gewoon, en doe je gewoon en niet overdreven dan heb je zelf, maar heb je geld, ja, dan, heb je soms verkeerde vrienden, ja, laten we eerlijk zijn

Duidelijk is dat klasse voor Riet een beladen onderwerp is. Ze onderschrijft, ten eerste, dat klasse een complex concept is: het gaat over verschillen in SES maar ook over opleiding, bezit en, niet onbelangrijk, gedrag. Maar Riet reageert ook defensief: waarom zou zij minder zijn omdat ze niet heeft gestudeerd of van Koninklijke afkomst is? We kunnen dat interpreteren als een ontkenning van klasse maar uit alles wat Riet verder zegt blijkt dat ze klassenverschillen wel degelijk ervaart en dat ze niet klasse maar de morele implicaties ontkent. Juist door de verwevenheid van SES en individuele waardigheid te verwerpen – als onrechtvaardig te benoemen – erkent ze dat ze een morele hiërarchie, verbonden met SES, ervaart. Immers, als ze dat niet zou ervaren, waarom zou ze zich er dan tegen willen verzetten? Wellicht omdat ze zelf een relatief zwakke SES heeft, ziet ze zich genoodzaakt zich te verweren tegen morele devaluatie door te benadrukken dat iedereen gelijkwaardig is. Dat doet Riet door SES en waardigheid te ontkoppelen en andere kwalificaties – respect tonen, asociaal zijn – te gebruiken om iemands positie in de morele hiërarchie te duiden. De Koningin is misschien wel asociaal en rijke mensen hebben verkeerde vrienden – deze kwaliteiten doen af aan hun superieure positie.

Lamont (2000) heeft deze strategie van ontkoppeling beschreven, die in haar studie vooral door mensen met een lagere SES wordt aangewend. Door hun materiële positie en de vrijwel automatische koppeling van SES en waardigheid die in het algemeen wordt gemaakt en gevoeld, zoeken zij naar andere criteria die hun waardigheid en gelijkwaardigheid tonen. Hoewel soms hard wordt geoordeeld over specifiek problematisch gedrag van mensen in lagere posities, zijn respondenten in het algemeen terughoudend in het oordelen over de lagere klasse als categorie. Ook respondenten met een hogere SES zijn terughoudend. Over 'de rijken' is men harder: ze worden nauwelijks bewonderd en regelmatig zelfs bespot of veroordeeld. Waar het praten over de lagere klasse vaak gepaard gaat met verontschuldigheden, blijven deze achterwege wanneer men oordeelt over de hogere klasse. Het ongemak wordt vooral 'naar beneden' toe gevoeld; beneden wordt

immers geassocieerd met 'slechter' (Goudsblom 1986) en respondenten willen dat corrigeren. Daarin klinken de idealen van gelijkheid, gelijkwaardigheid en tolerantie door en de doe-maar-gewoon-dan-doe-je-al-gek-genoeg-houding (Van den Brink, 2004). Waar in de terughoudendheid jegens andere leefstijlen en voorkeuren het ideaal van individualisering weerklinkt, klinkt in de verontschuldigen en verdedigingen het ideaal van democratisering door.

Dat het ongemak wordt gevoeld vooral wanneer het gaat over 'lagere' klassen wordt mooi verwoord door Anita. Zij had geen enkele moeite om zichzelf en verschillende van haar netwerkleden als middenklasse te classificeren. Haar zus rekende zij tot de hogere klasse, gezien haar beroep. Wanneer ik haar echter vraag of ze ook mensen kent die ze tot de lagere klasse rekent, antwoordt ze:

Nou ik vind, ik hou niet van mensen in hokjes indelen, ik vind sowieso al iedereen moet maar leven zoals-ie zelf wil en natuurlijk ken ik mensen die van de bijstand moeten leven en dat is inderdaad dan wel de centen omdraaien natuurlijk dus dan denk ik ja daar heb ik het goed bij, dus ja, maar daarom zijn ze niet minder mens natuurlijk.

Dat het ongemak 'naar beneden' toe gepaard kan gaan met harde oordelen 'naar boven' toe, wordt geïllustreerd door Jannie. Op de vraag waar ze zichzelf zou plaatsen, distantieert ze zich onmiddellijk van de hogere klasse door ze te beschimpen, terwijl ze mild is over de lage klasse, waar ze zichzelf ook niet toe rekent. Rijke mensen beschrijft ze als 'hooghartig' en 'kouwe kak' en ze stelt dat ze zo niet zou willen leven en dat ze daarbij absoluut niet past. Diegenen 'lager' dan haar wil ze niet veroordelen, want aangezien ze zelf arbeidsongeschikt is weet ze niet waar ze zelf terecht komt, zo legt ze uit. Hier zijn twee andere voorbeelden:

Gwen: Heb je een idee wat een klasse is en hoe zou je jezelf indelen en op grond waarvan, dat waren een heleboel vragen.

Daniel: ... Nou middenklasse zou ik wel snel met financieel associëren dus ik zou denk ik wel in de midden zitten, middenklasse.

G: Omdat je financiële positie...?

D: Precies, midden, modaal, iets meer dan modaal. [...]

G: Oké, en zijn er nog andere aspecten van klasse, want je zegt, ja financieel gezien, maar zijn er ook andere dingen?

D: Ja, tuurlijk, hoe ontwikkeld iemand is?

G: En als je jezelf op die schaal zeg maar zou moeten indelen?

D: Ja dat vind ik wel pedant om te zeggen maar...

G: Waarom?

D: Nou, ga jezelf maar indelen dan, kijk financiën dat zijn cijfers dan kan je zeggen nou ik verdien zoveel en dat is modaal en dan kan je dat relateren, maar als je dat op basis van ontwikkeling doet, dan ja dat is lastig te vergelijken. Maar ik denk dat ik dan wel in de hogere klasse zou zitten, dat is niet makkelijk om dat te zeggen eigenlijk, maar ja.

Gwen: En [de vrijwilligers van de speeltuin]?

Maureen: Zij zijn ook midden. Vrijwilligers zijn meestal mensen die niet werken of ze willen bezig zijn.

G: En als ze nou thuis zouden blijven? Zijn ze dan lagere klasse?

M: Ook niet. Dan hebben ze geen zin om mensen te helpen. Als je thuis bent betekent dat niet dat je laag bent. Want iemand als mij, ik ga mij niet geven laag [lacht].

De reactie van laaggeschoolde respondenten die besef lijken te hebben van hun lage status kan als defensief worden gekarakteriseerd (een verweer tegen morele devaluatie), terwijl de reactie van hooggeschoolden die zich tot de hoge klasse rekenen verontschuldiging is (een vermindering van arrogantie). Deze reacties zijn alleen logisch als iemand gelooft dat haar of zijn klassenpositie – of SES – een oordeel over morele waardigheid impliceert. Beide reacties willen klasse ontkennen maar bevestigen daarmee juist dat klasse wordt ervaren (vgl. Sayer, 2005). De pogingen SES en morele waardigheid te ontkoppelen verraden de werking van klasse als sociaal construct waarmee mensen niet alleen verschillen maar ook een maatschappelijke hiërarchie duiden. De laatste paragraaf kijkt in meer detail naar de strategie van ont koppeling.

Ontkoppeling SES en waardigheid: degradatie en promotie in de klassenhiërarchie

De gepercipieerde mismatch tussen SES en morele waardigheid resulteert in verwarring en pogingen anderen te ‘degraderen’ of ‘promoveren’ in de klassenhiërarchie aan de hand van aspecten die los staan van iemands SES. Respondenten lijken dat om verschillende redenen te doen. Ten eerste kunnen ze moeite hebben een intieme relatie in een andere, vooral lagere, klasse te plaatsen. Door op andere aspecten te wijzen, kunnen ze deze persoon in een hogere of gelijke positie plaatsen en zo het verschil opheffen – alsmede het ongemakkelijke gevoel tenietdoen dat gepaard gaat met klassenverschillen:

Gwen: En hoe zou je [jouw moeder] indelen?

Hafida: Ja, zij heeft dus niet op school gezeten, dus ik zou haar niet hoog schatten. Maar het is ook niet dat ze niet weet waar ze het over heeft. Wij leren beslist heel veel van haar. Ik zou haar ook midden schatten.

G: Oké, en dat is dan omdat ze ook veel weet.

H: Ja. Zij weet heel veel, zij heeft heel veel ervaring.

Liesbeth: Nee, ik denk dat [vriend] ook geen lezer is. Ik heb het met hem eigenlijk nooit zo over boeken. Maar het is wel iemand die heel geïnteresseerd is in heel veel dingen. Dus als ik zeg, dat is zo’n goed boek dat moet je meteen lezen, dan leest hij het ook meteen. Maar hij zou niet uit zichzelf een boek gaan kopen. Dat denk ik niet.

Gwen: En als je dan meer naar dat aspect van klasse dan kijkt....

L: Dan zou hij meer neigen naar de middenklasse, maar het is bijvoorbeeld wel iemand die bijvoorbeeld een benefietconcert organiseert. Dus hij heeft in die zin, dat heeft er misschien ook mee te maken, hij neemt wel het voortouw bij grote dingen. Dus een soort leidersrol op zich en dat hoort misschien ook wel meer bij de hogere klasse dan bij de middenklasse.

Liesbeth behoort volgens zichzelf tot de hogere klasse en classificeert haar vriend als middenklasse, mede omdat hij nauwelijks boeken leest. In eerste instantie is ze dus bereid hem lager te plaatsen, maar gebaseerd op andere kwaliteiten (de leidersrol) kan haar vriend worden 'gepromoveerd' naar een hogere klasse, gelijk aan haar positie. Ook Hafida stelt de positie van haar moeder meer gelijk aan die van zichzelf.

Deze strategie is echter niet voorbehouden voor intieme relaties. In een poging morele evaluatie los te koppelen van SES, lijken respondenten te zoeken naar positief gewaardeerde kenmerken van mensen die sociaaleconomisch 'lager' staan. In antwoord op de vraag of hij mensen kent die hij als lagere klasse zou bestempelen, vertelt Stefan:

Ja, de jongen die bij ons de beamers installeert en de stoelen in de vergaderzaal rechtzet, ja die, niks ten nadele van die knul, maar die zou ik daar inderdaad inzetten. [...] Ik ken wel vrienden, kennissen die inderdaad, hoe heet het, in een bar werken en of niet werken, ik heb ook nog steeds een aantal vrienden die werkloos zijn en die dat al heel lang volhouden, dus die zou ik daar dan in plaatsen. Maar dat zijn er niet heel veel want je merkt, [...] dat is heel gezellig in de kroeg en heel gezellig op feestjes en dat soort dingen, maar heel veel met elkaar bespreken gaat natuurlijk niet, in ieder geval, gaat niet. Maar dat wil niet zeggen dat ze stom zijn hoor, dat ze niet intelligent zijn, vaak zijn ze, [hebben ze een] bepaalde wijsheid die ik heel graag zou willen hebben, maar anders, dus.

Wijsheid en authenticiteit worden kwaliteiten die de morele minderwaardigheid van een lage SES corrigeren. Ook Cees beschrijft mensen met lagere klassenposities als mensen die 'vrij simpel zijn in hun manier van leven en doen', maar hij houdt ervan met hen om te gaan omdat 'ze zijn vaak natuurlijk erg authentiek' en 'eerlijker dan anderen'.

Zulke karakteristieken werden ook gebruikt om anderen met een hoog inkomen of hoog opleidingsniveau te degraderen tot een lagere positie. Wibbe praat over hoe het is om met mensen in de laagste klasse (wie hij 'hooligans' noemt) en hoog opgeleide mensen om te gaan:

Zijn heerlijke mensen om mee om te gaan, op het werk. Heel simpel, kaal, tattoo in de nek met een barcode erop en op de rug gewoon in het groot, ik ben hooligan van Feijenoord. Top. Als je ermee moet werken, zijn gouwe gasten, hebben een klein hartje, maar ze zijn recht voor z'n raap en je kan er heel goed mee omgaan. Want het zijn aardige mensen. [...] Sociale omgang met hoger opgeleiden kan wel bagger zijn. En vaak is het met de normale, de een-

voudige mens is sociale omgang of juist in een keer goed of slecht, of ze zijn asociaal of ze zijn sociaal. Terwijl hoger opgeleiden kunnen sociaal doen maar zijn in wezen haast a-sociaal. Kunnen a-sociaal zijn dan.

Hooggeschoolden kunnen dus asociaal zijn en dat maakt dat ze niet (automatisch) tot de hogere klasse behoren. Kristel beschrijft een soortgelijke mismatch:

Als ik dan bijvoorbeeld kijk waar mijn man werkt, daar zijn ze allemaal wat, ja asocialer is ook weer zo'n groot woord, maar het is wel asocialer, grote bek en waah waah waah. [...] Ze hebben daar wel allemaal heel veel geld, maar ze lopen allemaal weeh weeh weeh, met een grote mond.

Mirjam ontkoppelt SES en respectabel gedrag als volgt. Ze kent mensen die huursubsidie nodig hebben en dus, concludeert ze, zijn ze lager dan middenklasse. Maar niet in termen van gedrag: 'Ja als je gaat kijken hoe ze zich gedragen zeg maar, zijn het asocialige domme mensen die in allerlei problemen zitten en, nee dat niet, ze hebben geen schulden, ze zien er altijd keurig uit, beschaafde spraak, gewoon, ja, snap je, ja, geen problemen.' Haar burens, daarentegen, lijken goed te verdienen, maar:

Maar ja dan kopen ze een tuin ameublement en dan laten ze het gewoon weer verrotten en dan gooien ze het weer weg, en ja, zo hou je ook geen geld over, dus het is maar net...

Gwen: En welke klasse zijn zij?

M: Ja, nou kijk, qua geld in de middenklasse maar qua gedrag zou ik zeggen die horen ergens [lacherig] bij de asocialen, ja, dan, ja, wat moet je zeggen.

Ook mensen die tot de elite behoren – Bekende Nederlanders bijvoorbeeld – kunnen vanwege hun moreel gedrag gedegradeerd worden. Cees vindt bijvoorbeeld dat BN-ers en rijke mensen niet noodzakelijk tot de hogere klasse behoren, wanneer ze weinig bijdragen in maatschappelijke of politieke zin:

Vroeger had je in die stijl natuurlijk zoiets van noblesse oblige [...] Dat mis je bij die nieuwe lichtung totaal, dat is alleen maar voor zichzelf, iedereen zit voor eigen Zonnekoning te spelen en paleisje laten zien en toestanden, allemaal uiterlijk vertoon, geen inhoud, leveren geen bijdrage, ze maken alleen maar op. [...] Dus als ik die Wibi Soe... hoe heet-ie piano zie spelen dan denk ik, nou hij heeft hele lenige vingers, maar voor rest levert-ie geen bijdrage. Wat ontwikkelt hij nou, wat doet-ie nou, behalve pianospelen, net als een voetballer die kunstjes doet en kan smilen.

Respondenten verwerpen dus het idee dat SES nauw samenhangt met morele waardigheid door op andere kwaliteiten te wijzen. Door uit de problemen te blijven en een verantwoordelijk leven te leiden, kunnen (kans)armere mensen bewijzen dat ze moreel gelijkwaardig zijn aan (kans)rijke mensen (vgl. Lamont, 2000). Rijkere mensen kunnen daarentegen hun morele superioriteit verliezen wanneer

ze neerkijken op anderen, asociaal zijn of geen maatschappelijke bijdrage leveren. Met deze ontkoppelingsstrategieën verwerpen respondenten de onrechtvaardige maatschappelijke hiërarchie.

Discussie en conclusie

Overeenkomstig Lamonts (2000) 'cultural-materialist framework' klinken in de *common sense*-theorieën van respondenten twee zaken door: enerzijds hun eigen sociaaleconomische status, anderzijds de bestaande culturele repertoires zoals maatschappelijke idealen. De repertoires kaderen de manier waarop mensen denken over andere groepen die 'boven' en 'onder' hun staan. In de VS klinkt de 'American dream' als ideaal door, wat maakt dat armoede gezien wordt als persoonlijk falen, terwijl in Frankrijk juist wordt gerefereerd aan solidariteit en de armen meer mededogen ontmoeten (ibid.). De Nederlandse verhoudingen worden gekenmerkt, en mede gevormd, door processen en idealen van individualisering en democratisering. Maar heeft daarmee klasse als structuur aan betekenis ingeboet? Zeker, de verschuiving van 'bevelshuishouding' naar 'onderhandelingshuishouding' heeft de omgangsvormen tussen mensen verruimd en voorschriften omtrent *met wie* men omgaat zijn zo goed als verdwenen (De Swaan, 1997). Dat geldt echter niet voor de voorschriften omtrent *hoe* mensen hun verhoudingen vorm dienen te geven. Onderling overleg en wederzijdse toestemming staan centraal, mensen moeten meer rekening houden met anderen en dat leidt er toe dat zij hun 'neiging tot dwang en zelfverheffing' sterker dienen te beteugelen' (ibid.: 99; Wouters, 1990). Wellicht kunnen we zeggen dat de klassensamenleving niet zozeer meer wordt gevormd door structurele factoren maar door sociaal-culturele factoren: de percepties van overeenkomsten en verschillen en de constructie van een maatschappelijke hiërarchie die wel degelijk nog haar basis vindt in structurele factoren zoals opleiding, beroepsstatus, macht en maatschappelijke participatie. Processen van individualisering en democratisering worden aan den lijve ondervonden, maar daarmee vlakken ze de ervaring van klassenverschillen niet uit.

Individualisering en democratisering als *idealén* hebben er vooral voor gezorgd dat het beoordelen van verschil en erkennen van een hiërarchie taboe is geworden. Daarmee is klasse niet zozeer een latente identiteit als wel een zorgvuldig verholde identiteit.

We kunnen 'klasse' inderdaad niet als een label opplakken en zo allerlei gedrag verklaren. De labels die mensen opplakken zijn vaak vaag omljnd, bevatten sublabels en zijn veranderlijk. Het verdient dan ook de voorkeur om te spreken over de constructie van scheidslijnen – 'boundary making' zoals dat in de Angelsaksische sociologische literatuur heet (Lamont 2000; Tilly 2004). Zeker, scheidslijnen worden in de hedendaagse samenleving op andere gronden geconstrueerd dan in de traditionele Nederlandse samenleving – etnische afkomst, bijvoorbeeld, speelde vroeger veel minder een rol, terwijl religie een grotere rol had. Maar zolang sociaaleconomische ongelijkheden doorwerken in scholing, huisvesting en culturele consumptie is er reden voor sociologen om ook klasse te onderzoeken als con-

struct waarmee mensen gelijkenis, verschil en hiërarchie vormgeven en duiden. Een culturele en relationele benadering van klasse kan bovendien inzichtelijk maken hoe klasse wordt geconstrueerd in relatie tot andere scheidslijnen zoals die van etnische afkomst, religie en gender.

In een context waarin niet of nauwelijks expliciet wordt gesproken over klasse als ervaring en (opgelegde) identiteit, en in een maatschappij waarbij individualiteit en gelijkwaardigheid worden benadrukt, mag het opmerkelijk heten dat respondenten zo goed – hoewel vol tegenstrijdigheden – in staat zijn klasse te beschrijven: zichzelf en anderen te classificeren op basis van verschillende en soms conflicterende criteria. Gezien de nadruk op gelijkwaardigheid en individualiteit zouden we misschien verwachten dat méér respondenten het idee van een klas-samenleving geheel verwerpen. Anderzijds mag het niet verwonderen dat in een cultuur waarin consumptie, identiteit, zelfredzaamheid en actief burgerschap zo belangrijk worden gevonden, mensen zich een oordeel vormen over de morele waardigheid van mensen. En aangezien consumptie, identiteit, zelfredzaamheid en burgerschap nog altijd zijn gekoppeld aan economisch en cultureel kapitaal, is het ook niet verwonderlijk dat de constructie van een maatschappelijke hiërarchie nog altijd, zij het minder strikt dan voorheen, verbonden is met opleiding en beroepsstatus. Daarin toont zich het belang van een culturele en relationele klas-senanalyse voor de Nederlandse samenleving.

Literatuur

- Bennett, T., M. Savage, E. Silva, A. Warde, M. Gayo-Cal en D. Wright (2009). *Culture, Class, Distinction*. Londen: Routledge.
- Bottero, W. (2004). Class Identities and the Identity of Class. *Sociology* (38) 5 985-1003.
- Bottero, W. en S. Irwin (2003). Locating difference: class, 'race' and gender, and the shaping of social inequalities. *Sociological Review* (51) 4 463-483.
- Bourdieu, P. (1984). *Distinction. A social critique on the judgment of taste*. Cambridge: Harvard University Press.
- Brink, G. van den (2004). *Schets van een beschavingsoffensief. Over normen, normaliteit en normalisatie in Nederland*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Duyvendak, J.W., F. Hendriks en M. van Niekerk (2009). *City in Sight: Dutch Dealings with Urban Change*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Eijk, G. van (2010). *Unequal networks. Spatial segregation, relationships and inequality in the city*. Amsterdam: IOS Press.
- Engbersen, G. (2005). Een eeuwige jeugd. Constanten en vernieuwingen binnen de Nederlandse sociologie. *Sociologie* (1) 1 90-105.
- Evans, M.D.R., J. Kelley en T. Kolosi (1992). Images of Class: Public Perceptions in Hungary and Australia. *American Sociological Review* (57) 4 461-482.
- Goudsblom, J. (1967). *Dutch society*. New York: Random House.
- Goudsblom, J. (1986). On high and low in society and in sociology: a semantic approach to social stratification. *Sociologisch Tijdschrift* (13) 1 3-17.
- Houtman, D. (2006). Op de ruïnes van de traditie. Individualisering, culturele verandering en de toekomst van sociologie. In: G. Engbersen en J. de Haan (red.) *Balans en toekomst van de sociologie*. Amsterdam: Pallas Publications, 211-223.

- KNAW (2006). *Samenleven en samenwerken. Een toekomst voor de Nederlandse sociologie*. Amsterdam: Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen.
- Kraaykamp, G., K. van Eijck en W. Ultee (2010). Status, class and culture in the Netherlands. In: T.W. Chan (red.) *Social status and cultural consumption*. Cambridge: Cambridge University Press, 169-203.
- Kuipers, G. (2006). *Good Humor, Bad Taste: A Sociology of the Joke*. Berlin: Mouton De Gruyter.
- Lamont, M. (2000). *The dignity of working men: Morality and the boundaries of race, class, and immigration*. New York/Cambridge: Russell Sage Foundation/Harvard University Press.
- Lawler, S. (2005). Introduction: Class, Culture and Identity. *Sociology* (39) 5 797-806.
- Lijphart, A. (1975). *The politics of accommodation: Pluralism and democracy in the Netherlands (2nd rev. ed.)*. Berkeley/Los Angeles: University of California Press.
- Onderwijsraad (2006). *Onderwijs in cultuur*. Den Haag: Onderwijsraad.
- Pahl, R., D. Rose en L. Spencer (2007). Inequality and Quiescence: A Continuing Conundrum. ISER Working Paper 2007-22. Colchester: University of Essex.
- Payne, G. en C. Grew (2005). Unpacking 'Class Ambivalence': Some Conceptual and Methodological Issues in Accessing Class Cultures. *Sociology* (39) 5 893-910.
- Peterson, R.A. (1992). Understanding audience segmentation: From elite and mass to omnivore and univore. *Poetics* (21) 4 243-258.
- Reay, D. (1997). Feminist theory, habitus, and social class: Disrupting notions of classlessness. *Women's Studies International Forum* (20) 2 225-233.
- Reay, D. (2005). Beyond Consciousness? The Physic Landscape of Social Class. *Sociology* (39) 5 911-928.
- Regt, A. de, en D. Weenink (2003). *Investeren in je kinderen. Over de keuze voor particulier onderwijs in Nederland*. Amsterdam: Boom.
- RMO (2011). *Nieuwe ronde, nieuwe kansen. Sociale stijging en daling in perspectief*. Den Haag: Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling.
- Savage, M. (2000). *Class analysis and social transformation*. Buckingham: Open University Press.
- Sayer, A. (2005). *The Moral Significance of Class*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Smit, A. (2011). De kansrijke migrant bestaat niet, *Volkskrant*, 25 oktober, Opinie.
- Sociology (2005). Themanummer over 'Class, Culture and Identity'. *Sociology* (39) 5.
- Swaan, A. de (1997). Uitgaansbeperking en uitgaansangst; over de verschuiving van bevelshuishouding naar onderhandelingshuishouding. In: A. de Swaan, *De mens is de mens een zorg. Opstellen 1971-1981*. Amsterdam: Meulenhoff, 81-115.
- Tilly, C. (2004). Social Boundary Mechanisms. *Philosophy of the Social Science* (34) 2 211-236.
- Vuijsje, H. en C. Wouters (1999). *Macht en gezag in het laatste kwart: inpakken en wegwezen*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Weenink, D. (2005). Sociale klasse: de eeuwige jeugd van een 'zombiecategorie'. *Sociologie* (1) 3 316-324.
- Wouters, C. (1990). *Van minnen en sterven. Informalisering van omgangsvormen rond seks en dood*, www.dbnl.org/tekst/wout020minn01_01.
- WRR (2006). *De verzorgingsstaat herwogen. Over verzorgen, verzekeren, verheffen en verbinden*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Zeldenrijk, D. (2010). *Je voelt het gewoon. Een onderzoek naar schoolkeuze en segregatie in Amsterdam-Noord*. Den Haag: Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling.